

HERALDIËK EN NUMISMATIEK

H. Dreesen

INLEIDING

Kennis van de heraldiek betekent voor de numismaat een verrijking. Een wapen opgebouwd uit verschillende kwartieren leest als een boek en geeft historische en genealogische informatie over de muntheer. Praktisch gezien laat een goede kennis van de wapenkunde een eerste snelle identificatie van de munt toe. Een oogopslag volstaat om het muntstuk aan een bepaald land of vorst toe te wijzen 1/. De soms moeilijk te ontcijferen inschriften zorgen zo nodig voor preciesere gegevens.

De heraldische taal

De heraldische taal is een vaktaal met een eigen vocabularium, grammatica en syntaxis 2/. Een glossarium achteraan verklaart de heraldische termen, die in de tekst cursief worden weergegeven.

Heraldische kleuren

De kleur is een onmisbaar bestanddeel van het wapen, want zonder kleur geen wapen 3/. Het metaal waaruit de munt geslagen is laat echter het gebruik van kleuren niet toe. In het verleden werden de kleuren op de munt soms voorgesteld door arceringen 4/:

keel
rood

azuur
blauw

sabel
zwart

sinopel
groen

goud

zilver

h o o f d k l e u r e n

m e t a l e n

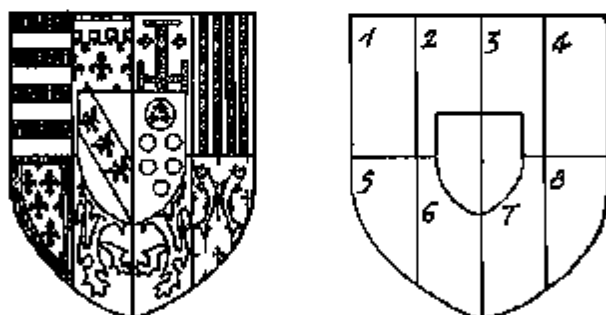
Door de beperkte oppervlakte van het muntveld was het resultaat niet altijd even mooi. Hedendaagse muntsnijders laten de arceringen dan ook weg. Hierdoor verliest de wapenkunde heel wat juiste gegevens, maar de wapenkunst 5/ wint aan soberheid, kracht en duidelijkheid 6/.

Volledigheidshalve vermelden we bij de beschrijving van de verschillende kwartieren in het hieronder uitgewerkt voorbeeld ook de kleuren.

DETAILSTUDIE VAN EEN VOORBEELD

Nemen we als voorbeeld de bovenstaande kroon *z* op naam van Frans I (1708-1765), keizer van het Heilig Roomse Rijk, hertog van Lotharingen, groothertog van Toscane en, last but not least, echtgenoot van Maria-Theresia van Oostenrijk *g*.

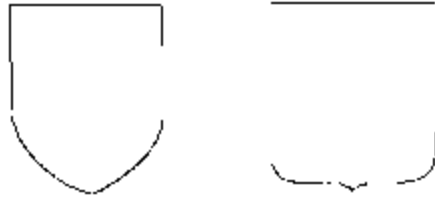
Het schild op de voorzijde, driemaal gedeeld en éénmaal doorsneden, toont een combinatie van acht wapens : de koninkrijken Hongarije (1), Napels (2), Jerusalem (3) en Aragon (4) in het *schildhoofd*, de hertogdommen Anjou (5), Gelre (6), Gulik (7) en Bar (8) in de *schildvoet*. Bondig samengevat spreekt men van "vier koningen op vier hertogen". Het is een soort inventaris van de talrijke *pretenties* en *allianties* van het huis Lotharingen-Vaudémont, waarvan Frans I *g* de laatst regerende erfhertog was.

Het *gedeeld hartschild* "over alles heen", is het persoonlijk wapen van Frans I, met *rechts* Lotharingen en *links* Toscane. Alleen van deze laatste twee hertogdommen is hij effectief regerend vorst geweest. Vanaf 1735 regeerde hij alleen nog over Toscane.

Het wapenschild prijkt op de borst van de tweekoppige keizerlijke adelaar *lv*. Van 1745 tot aan zijn dood in 1765, was Frans Stefaan van Lotharingen

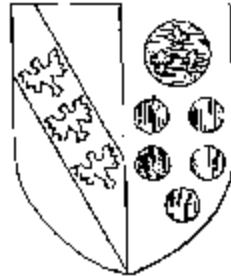
keizer van het Heilig Roomse Rijk van de Duitse Natie. De keizerlijke titel had toen nog slechts een symbolische waarde

In de volgende paragrafen wordt van elk kwartier van voormeld wapen een heraldische beschrijving gegeven, het historisch en geografisch kader geschetst en aan de hand van de genealogische gegevens uitgelegd waarop de pretenties van de hertogen van Lotharingen uit het huis van Lotharingen-Vaudémont berustten. Het apart genomen wapen van elk kwartier wordt hierbij afgebeeld op twee willekeurig gekozen schildvormen :

een laat-gotisch schild uit de 15e eeuw en het accoladeschild, vooral in gebruik in de 19e en 20ste eeuw.

Bespreking van het hartschild

LOTHARINGEN

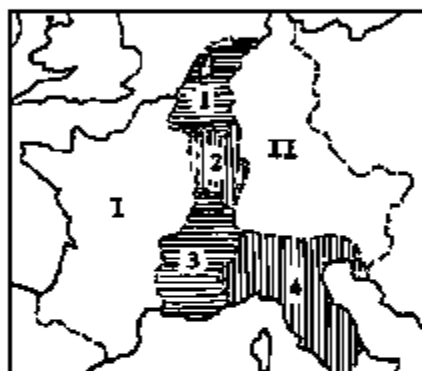
- Het wapen

In goud een schuinbalk van keel beladen met drie geknotte adelaartjes van zilver.

Het komt reeds voor op een zegel van Simon I (+ 1207) uit het huis van den Elzas. Deze familie regeerde over Lotharingen van 1048 tot 1431 11. Volgens een wapensage ligt een merkwaardig jachtavontuur aan de oorsprong van het Lotharingse wapen. Godfried van Bouillon, of wie dan ook, doorboorde namelijk met één pijl drie vogels. Anderen zien in ALERION (de Franse benaming voor geknotte adelaartjes) een anagram 12 van LOR(R)AINE.

- Het grondgebied

- I. West-Francië
- II. Oost-Francië
- III. Midden-Francië
 - 1. Neder-Lotharingen
 - 2. Opper-Lotharingen
 - 3. Bourgondië
 - 4. Italië

Bij de verdeling van het Imperium van Karel de Grote in 843 kwam het Midderrijk (Francia media, zich uitstrekkend van de Friese kust tot Rome) aan Lotharius I. Het werd onder zijn drie zonen verdeeld. Lotharius II erfde het noordelijk deel, gelegen tussen de Noordzee en de bronnen van Maas en Moesel. Dit nieuw koninkrijk werd naar hem genoemd: Regnum Lotharii, het koninkrijk van Lotharius of Lotharingen. Ondanks alle inspanningen van de Franse koningen werd het in 880 een Duits hertogdom. Het bleef echter een twistappel tussen Frankrijk en Duitsland tot 1944. Op het einde van de 10de eeuw werd het verdeeld in twee hertogdommen: Opper-Lotharingen en Neder-Lotharingen, gescheiden door de Chiers (een bijrivier van de Maas).

Neder-Lotharingen of Lotharië viel al snel uiteen in een groot aantal kleine leenstaten (Brabant, Luik, Loon, Limburg, Namen enz.) 13, zodat het hertogdom vanaf de 11de eeuw in feite ophield te bestaan. Met Lotharingen (Lorraine) bedoelde men voortaan nog alleen Opper-Lotharingen.

In tegenstelling tot Neder-Lotharingen bleef Opper-Lotharingen (Lorraine) een aaneengesloten gebied. Wel ontstonden op zijn grondgebied de bisschoppelijke vorstendommen Metz, Toul en Verdun, evenals enkele wereldlijke leenstatjes zoals Bar.

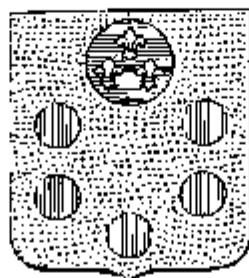
1. Metz
2. Toul
3. Verdun
4. Luxemburg
5. Bar
6. Bourgondie (Franche Comté)
7. Luik

Na het huwelijk van Frans I met Maria-Theresia van Oostenrijk (1736) vreesde Frankrijk niet zonder reden dat Lotharingen zou herenigd worden met de Habsburgse bezittingen van het oude Neder-Lotharingen. Daardoor zou de oude droom van de hertogen van Bourgondië, het herstel van het koninkrijk Lotharingen, in vervulling gaan.

Onder druk van de Franse diplomatie beslisten de grote mogendheden er anders over. Bij het verdrag van Wenen (1735) werd Lotharingen toegewezen aan Stanislas Leszczynski, de verdreven koning van Polen en schoonvader van Lodewijk XV. Na de dood van Leszczynski kwam Lotharingen aan de Franse kroon. Frans Stefanus kreeg ter compensatie Toscane (1737). Na acht eeuwen van diplomatie, intriges en oorlogen was Frankrijk er eindelijk in geslaagd Lotharingen volledig te verwerven. Het noordoostelijk deel van het land werd door Duitsland nog tweemaal ingepalmd: van 1871 tot 1919 en van 1940 tot 1944.

TOUSCANL

- Het wapen

In goud zes koeken zoomsgewijs geplaatst, vijf van keel, deze in het schildhoofd van lazuur, beladen met drie lelies van goud.

Het is oorspronkelijk het wapen van de Medici, die sinds de 15de eeuw over Toscane heersten. De bol met drie lilies is een concessie van de Franse koning Lodewijk XI.

Frans Stefaan werd zoals hoger gezegd, voor het verlies van Lotharingen schadeloos gesteld met Toscane, waar na de dood van de laatste Medici de troon vacant was. Hij voerde van dan af een gedeeld hartschild Lotharingen-Toscane.

- Het grondgebied

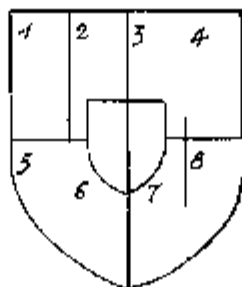

1. Toscane
2. Napels
3. Rome

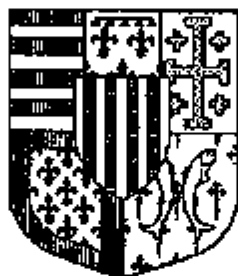
Toscane is het oude Etrurië. Frans I voert in zijn titulatuur deze oude benaming: MAG HET DUX (Magnus Etruriac dux = groothertog van Etrurië). Toscane, de tuin van Italië, met zijn chianti, zijn Carraramarmer en zijn beroemde steden als Florence, Pisa en Siena, heeft een ongemeen rijk verleden waar onsterfelijke namen als Donatello, Botticelli, Dante, Petrarca, Machiavelli, Boccaccio, Galilei, Leonardo da Vinci en Michelangelo ons aan herinneren.

Onder het beleid van Frans I en zijn opvolgers bleef Toscane een van de meest culturele en voorspoedige landen van Europa.

Bespreking van de acht kwartieren

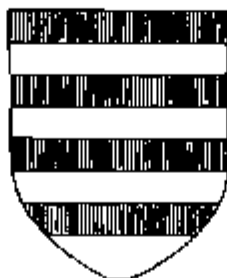
Uit de overzichtelijke genealogische tabel kan men de herkomst aflezen van de wapens die in het schild van het geslacht Lotharingen-Vaudémont zijn opgenomen. Spilfiguur is René I van Anjou (+1480) uit het geslacht Valois. Anjou (5) was zijn aangeboren wapen en Aragon (4) het wapen van zijn moeder. Hij beschouwde zich als erfgenaam van de dynastie Anjou-Napels 14 en voegde haar driedelig wapen : Hongarije (1) - Napels (2) - Jerusalem (3) aan het zijne toe. In 1430 volgde hij zijn pleegvader Lodewijk van Bar op als effectieve hertog van Bar (8). Uit hoofde van zijn vrouw Isabella van Lotharingen eiste hij dit hertogdom op. Maar ook de graaf van Vaudémont beschouwde zich als rechtmatige erfgenaam. Na enkele nutteloze veldslagen werd het probleem opgelost door het huwelijk van hun kinderen, Yolande van Anjou en Frederik van Vaudémont. Zo werd zijn kleinzoon René II (+ 1508) 15 stamvader van het huis Lotharingen-Vaudémont. René II huwde Philippa van Gelderland. Hun zoon Antoon II (+ 1544) maakte het groot wapen van zijn huis volledig door toevoeging van de kwartieren Geire (6) en Gulik (7), zijnde het gedeeld wapen van zijn moeder.

Wapen van René I
vanaf 1466

1. HONGARIJE

- Het wapen

Gedwarsbakt van acht stukken van keel en van zilver.

Dit is Oud Hongarije; men beweert dat de vier dwarsbalken van zilver de grote stromen van het koninkrijk voorstellen.

- Het koninkrijk

Karel Martel (+ 1295), kleinzoon van Karel I van Anjou-Sicilië, eiste de troon van Hongarije op, en dit op basis van het recht van zijn moeder, Maria, van het huis Arpad. Na een burgeroorlog verwierf zijn zoon Karel-Robert (Carobert) uiteindelijk de Hongaarse troon. Zo ontstond in het huis Anjou-Sicilië een Hongaarse tak. Onder Carobert werd Hongarije een van de rijkste landen van Europa. Het land reikte toen tot aan de Adriatische zee.

2. NAPELS

- Het wapen

In lazuur beladen met lelies van goud een *barensteel* van keel van vier hangers.

Het is oorspronkelijk het wapen van Karel I van Anjou (+1295). Als jongste telg van het Franse koningshuis breekt hij Frankrijk met een barensteel.

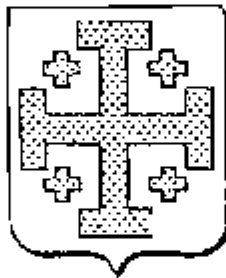
Frankrijk voerde Lazuur bezaaid met lelies van goud (men noemt dit Oud-Frankrijk, want in 1365 beperkte Karel V de lelies tot drie, ter ere van de Heilige Drievuldigheid).

- Het koninkrijk

In 1265-1268 veroverde Karel I van Anjou 16/ Sicilië en Napels op de Hohenstaufen. Hij werd de stamvader van het huis Anjou-Sicilië. De Siciliaanse Vespers (1292) kostten hem Sicilië, dat hij moest afstaan aan Aragon. Hij bleef echter koning van Napels. René I van Anjou en Bar (+ 1480) werd door Johanna, de laatste koningin van Napels uit het huis Anjou-Sicilië, als erfgenaam aangewezen. Later veranderde ze echter van gedacht en wees Alfons V van Aragon aan als troonopvolger. Deze verdreef René, die zich reeds te Napels gevestigd had (1442). René en zijn opvolgers bleven echter de titel van koningen van Napels voeren en behielden in hun schild het kwartier Anjou-Sicilië (= Napels).

3. JERUSALEM

- Het wapen

In zilver een Jerusalems kruis van goud.

Het Jerusalems kruis is een verkort *krukkenkruis*, in elke hoek vergezeld van een klein dergelijk kruis. Met "Jerusalems kruis" wordt het geheel van de voorstelling bedoeld 17/. Een andere eigenaardigheid van dit kruis is dat de kruisen van goud zijn op een veld van zilver. Dus metaal op metaal, wat in strijd is met de grondregels van de heraldiek die het plaatsen van metaal op metaal verbieden. Deze inbreuk is opzettelijk gemaakt om de aandacht te trekken op het historisch gebeuren waar het wapen aan herinnert : de eerste kruisvaart. Het Jerusalems kruis zou in 1100 door de Paus aan de kruisvaarders geschonken zijn.

- Het koninkrijk

Dit ontstond uit de eerste kruisvaart. In 1099 werd Godfried van Bouillon (de laatste reële hertog van Neder-Lotharingen) "beschermers van het Heilig Graf". Na zijn dood liet zijn broer zich tot koning van Jerusalem kronen. Het rijk breidde zich territoriaal uit en werd op feodale leest geschoeid. Door huwelijken kwam de troon achtereenvolgens in het bezit

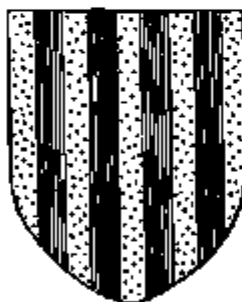
van de huizen van Anjou (1ste huis), Lusignan, Brienne en Hohenstaufen. Dit leidde tot heel wat troonpretendenten. Na de verovering van Jerusalem door de Moslims (1244) bleef van dit koninkrijk alleen nog de titel over, waarmee o.a. de koningen van Sicilië (Anjou) en van Cyprus zich bleven toeien. In 1276-1277 had Karel van Anjou de rechten op de kroon van Jerusalem gekocht van een van de pretendenten; hij deelde van dan af zijn aangeboren wapen met dit van de Heilige Stad.

Nog andere vorstenhuizen voerden het wapen van Jerusalem in hun schild als ere- of herdenkingsteken.

4. ARAGON

- Het wapen

In goud vier paten van keel.

Een oude wapensage verhaalt hoe dit wapen ontstond. De koning van Aragon had oorspronkelijk een effen gouden schild. In een veldslag aan de zijde van Karel de Kale (+ 877) werd hij zwaar gewond. De keizer die hem kwam opbeuren doopte vier vingers in het bloed van de gewonde en trok over diens schild vier rode strepen. Dit nieuwe wapen herinnerde blijvend aan de trouw en de dapperheid van Godfried van Aragon.

- Het koninkrijk

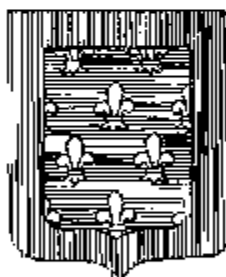

Lodewijk II van Anjou (+ 1417), uit het huis Valois-Anjou, huwde Yolande, erfdochter van Aragon. Bij de dood van zijn schoonvader Jan I in 1395 maakte Lodewijk in naam van zijn vrouw aanspraak op de troon van Aragon. De negen Spaanse keurvorsten verkozen echter Ferdinand van Castilië (+ 1416).

Lodewijk van Anjou en zijn opvolgers namen desalniettemin het Aragonesese wapen op in hun schild.

5 ANJOU

- Het wapen

In lazuur *bezaaid* met leliën van goud (Frankrijk), een zoom van keel.

- Het hertogdom

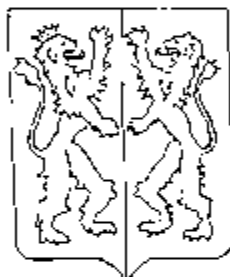
Anjou was oorspronkelijk een graafschap dat toebehoorde aan de Plantagenets. Wanneer deze familie de Engelse troon besteeg (1154) werd het graafschap in beslag genomen, bij het Frans koninklijk domein gevoegd (1214) en verheven tot hertogdom. Het hertogdom Anjou werd voortaan aan een jongere zoon van het vorstenhuis toegekend om in zijn levensonderhoud te voorzien, met de bepaling dat bij ontstentenis van nakomelingen het domein weer terug aan de kroon kwam (men noemt deze schikking apanage).

in 1246 werd Anjou door Lodewijk IX (de Heilige Lodewijk) in apanage afgestaan aan zijn broer Karel, de latere Koning van Sicilië en Napels en stamvader van het huis Anjou-Sicilië. Hij voerde Frankrijk, gebroken met een barensteel (zie hoger). Een tweede maal (1360) werd Anjou in apanage toegekend aan Lodewijk (1364), de jongere broer van Karel V (+ 1380). Deze voerde Frankrijk, gebroken met een zoom van keel.

Zijn kleinzoon René I vermaakte Anjou min of meer gedwongen weer aan de kroon. Anjou werd voortaan een nominaal apanage van de jongere leden van het Franse koningshuis (d.w.z. dat de prinses wel de opbrengst van het hertogdom ontvingen maar er geen enkele politieke macht meer uitoefenden).

6 & 7. GELDERLAND

- Het wapen

De kwartieren 6 en 7 vormen het gedeeld wapen van Gelderland met rechts de Gelderse leeuw van goud en links de zwarte leeuw van Gulik. Deze combinatie dateert uit de 14de eeuw, toen Willem van Gulik hertog van Gelre is: werd.

6. Gelre

In lazuur een *omgewende* dubbelstaertige leeuw van goud, gekroond van *hetzelfde*, *getongd* en *genageld* van keel.

Het wapen van Gelre is aan dat van Nassau ontleend. De blinkjes van goud werden weggelaten toen Gelderland in 1339 tot hertogdom werd verheven 19.

7. Gulik

In goud een leeuw van sabel getongd en genageld van keel.

René II (+ 1508), stamvader van Lotharingen-Vaudémont, huwde Philippa van Gelre. Hun zoon Antoine II voegde het wapen van zijn moeder bij dit van zijn huis.

- Het hertogdom

Het hertogdom werd gevormd door het oude graafschap Gelre, de Betuwe, de Geluwe en Zutphen. Na lange strijd werd Gelderland in 1543 aan keizer Karel V afgestaan. Het behoorde van dan af tot de Bourgondisch-Habsburgse erflanden.

8. BAR

- Het wapen

In lazuur, bezaaid met herkruiste kruisen met spitse voet van goud, twee afgewende barbelen van hetzelfde over alles heen.

De barbelen (vissen), "bars" in het Frans, vormen een *sprekend wapen*. Barbelen worden meestal voorgesteld twee aan twee, paatsgewijs geplaatst, met de rug tegen elkaar (= afgewend) en een weinig gekromd.

- Het hertogdom

Bar is gelegen aan de bovenloop van de Maas. Eerst was het een graafschap; het werd een hertogdom in 1355. Dit leen van Lotharingen werd uiteindelijk machtiger en rijker dan Lotharingen zelf en maakte zich uiteindelijk onafhankelijk van de leenheer.

Het gedeelte gelegen op de linkeroever van de Maas werd in 1301, onder Filips de Schone, kroongebied; de rest bleef keizerlijk gebied. René I van Anjou verwierf Bar in 1430 bij zijn dood ging het naar zijn kleinzoon René II, die ook Lotharingen erfde. Bar en Lotharingen bleven van dan af verenigd tot ze in 1766 aan Frankrijk kwamen.

GLOSSARIUM 207

- afgewerd : zegt men van twee wapenfiguren die elkaar de rug toekeren.
- alliantiewapen : het wapen van een aanverwant geslacht. Men nam deze dikwijls bij het eigen stamwapen op. Onder alliantiewapen verstaat men ook de combinatie van een mannelijk en een vrouwelijk schild in geval van een huwelijk.
- barensteel : een dwarsstreep (zeer smalle balk) met drie hangers, in het *schildhoofd* geplaatst, *over alles heen*. Zijn er meer dan drie hangers, dan moet dit bij de blazoenring vermeld worden. De barensteel werd gebruikt als *breuk*.
- beladen : een stuk waarop zich andere wapenfiguren bevinden, is daarmee beladen.
- bezaaid : een veld of een *stuk* dat *beladen* is met een onbepaald getal gelijke figuren, is daarmee bezaaid.
- blazoen : heraldisch wapen.
- blazoenering : beschrijving van een wapen in de heraldische vaktaal.
- breken, breuk : zonen voerden hetzelfde wapen als hun vader of als de oudste tak. Om er zich van te onderscheiden brachten ze in dit wapen kleine veranderingen aan (bijvoorbeeld een barensteel, een zoom). Dit noemt men breken. De kleine veranderingen noemt men breuken. Het gebroken wapen kan erfelijk zijn (bijvoorbeeld de twee huizen van Anjou).
- concessie : als beïoning voor bewezen diensten gaf de vorst soms toelating aan iemand om een welbepaald gedeelte van het vorstelijk wapen in zijn schild op te nemen. De Franse koningen hebben dikwijls één of meer van hun leken verleend. De concessie staat meestal in het schildhoofd, bijvoorbeeld bij de Medici.
- doorsneden : een wapen is doorsneden wanneer een horizontale lijn het wapen in twee gelijke delen verdeelt.
- dwarsbalk : de dwarsbalk is twee zevende van de schildbreedte. Wanneer het schild verdeeld is in een even aantal balken, noemt men het gedwarsbalkt.
- gedeeld : een wapen is gedeeld wanneer een verticale lijn het wapen in twee gelijke delen verdeelt.
- geknotte adelaartjes : zijn zeer klein, hebben bek noch poten en laten de vleugels hangen.

- getongd : zegt men wanneer de tong van een andere kleur is.
- gerageld : wanneer de nagels of klauwen van een andere kleur zijn.
- heraldiek : of wapenkunde is de wetenschap die het ontstaan, de ontwikkeling, het gebruik, het recht, de reglementering en de beschrijving der wapens bestudeert.
- herautstuk : zijn stukken of figuren gevormd door rechte lijnen die van schildrand tot schildrand lopen (bijvoorbeeld balk, schuinbalk, paal)
- herkruist kruis : is een verkort kruis waarvan iedere arm op zijn beurt weer een kruis vormt.
- hetzelfde : verwijst naar de laatst vermelde kleur
- kleuren : de meest gebruikte zijn : blauw, rood, zwart en groen. Over het algemeen geeft men ze, traditiegetrouw, bijzondere namen : lazuur, keel, sabel en sinopel. Goud en zilver zijn metalen. Ze worden meestal weergegeven door geel en wit.
- koeken : zijn bollen (ronde schijfjes) van kleur; bolten van metaal noemt men penningen.
- krukkenkruis : is een gewoon kruis, waarvan de vier armen voorzien zijn van een dwarsbalkje dat tegen de schildrand aansluit. Als het kruis de randen niet raakt, is het verkort.
- kwartier : de vakken van een gevierendeeld schild noemt men kwartieren. Is het aantal vakken groter dan vier, dan behouden ze toch de naam van kwartieren.
- links : het wapen wordt beschreven vanuit het standpunt van de drager van het schild. Links is dus voor de toeschouwer rechts en omgekeerd.
- over alles heen : is ieder wapenfiguur die over andere stukken heen gaat en deze daardoor gedeeltelijk bedekt (bijvoorbeeld het hartschild).
- omgewend : mens of dier, in zijaanzicht, kijken normaal naar de rechterkant van het schild. Zien ze naar links, dan zijn ze omgewend.
- paal : breedte van de paal is 2/7 van de schildbreedte.

- pretenties : aanspraken die men maakt op bepaalde gebieden; voert men de wapens van die gebieden in zijn schild, dan spreekt men van pretentiewapens.
- rechts : zie links.
- schildvoet : ruimte onderaan het schild.
- schildhoofd : ruimte bovenaan het schild.
- schuinbalk : breedte van de schuinbalk is 2/7 van de schildbreedte.

- sprekend wapen : de wapenfiguur houdt verband met de naam van de wapenvoerder (bijvoorbeeld twee barbelen (bars) voor het hertogdom Bar of drie hoornen voor Horne).
- stuk : de figuren die in een wapen voorkomen noemt men stukken.
- van hetzelfde : van de laatst genoemde kleur; bij de blazoenering vermijdt men woorden te herhalen.
- verkort : het *herautstuk* raakt de randen van het schild niet.
- wapen : gekleurd erfelijk of blijvend kenteken van een familie of een gemeenschap, van zinnebeeldige betekenis en voorgesteld als het afweerwapen van een middeleeuws krijgsman.
- wapenkunde : zie heraldiek.
- wapenmunt : munt die op een zijde een wapen draagt. Naar analogie van wapenschild, wapenkleed.
- zoom : de rand van het wapenveld. Beslaat 1/6 van de breedte van het schild.
- zoomsgewijs : figuren langs de schildrand geplaatst, noemt men zoomsgewijs geplaatst.

NOTEN

- 1/ Zie voorbeelden in C. KRAUSE & C. MISHLER, *Standard Catalogue of World Coins*, Iowa, 1991, p. 17-20.
- 2/ E. WARLOP, *Heraldië*, Brussel, 1985, p. 68.
- 3/ E. WARLOP, *Op. cit.*, p. 72.
- 4/ F. WARLOP, *Op. cit.*: een stelsel van punten en lijnen dat internationaal aanvaard wordt.
- 5/ Wapenkunst is de kunst van het afbeelden van wapens (Van Dale).
- 6/ M. PASTOUREAU, *Traité d'héraldique*, Parijs, 1979, p.113.
- 7/ Geslagen van 1755 tot 1765.
- 8/ Door dit huwelijk werd Frans I de stamvader van een nieuwe dynastie : Habsburg-Lotharingen. Dit vorstenhuis schonk de laatste keizers aan het Heilig Roomse Rijk : Frans I (1745-1765), Jozef II (1765-1790), Leopold II (1790-1792) en Frans II (1792-1806). In 1806 verklaarde Frans II het Roomse Keizerrijk ontbonden en nam hij de titel aan van keizer van Oostenrijk. Karel, de jongere broer van Frans I, was gouverneur-generaal van de Nederlanden van 1741 tot 1780.
- 9/ Frans I als Duitse keizer, Frans III als hertog van Lotharingen.
- 10/ Ook dubbele adelaar genoemd.
- 11/ Simon I was de broer van Diederik van den Elzas, graaf van Vlaanderen.
- 12/ Anagram : een woord gevormd uit een ander woord door letterverplaatsing. Voltaire is bijvoorbeeld het anagram van Arquet L(e) J(eune).
- 13/ Vlaanderen, ten westen van de Schelde, behoorde bij West-Francië.
- 14/ Ook Anjou-Sicilië genoemd.
- 15/ In 1477 versloeg René II vóór Nancy de Bourgondische hertog Karel de Stoute; hij werd hierbij geholpen door de Elzasser steden en de Zwitserse Kantons. Karel de Stoute verloor in deze veldslag het leven.
- 16/ Jongere broer van de Franse koning Lodewijk IX (de Heilige Lodewijk).
- 17/ E. WARLOP, *Op. cit.*
- 18/ Gelre is de oude naam van Gelderland.
- 19/ K. SIERKSMA, *De gemeentewapens van Nederland*.

- zpr Voor de Nederlandse benamingen en hun bepalingen is C. PAMA, *Rietstaps handboek der heraldiek*, Leiden, 1979, nog steeds teonaangevend. De meeste bepalingen die volgen zijn uit dit werk overgenomen.

BIBLIOGRAFIE

- P. DERVEAUX, *Provinces de France*, Saint-Malo, 1989.
- P. JOUBERT, *Nouveau guide de l'héraldique*, Rennes, 1984.
- H. KINDER & W. MILGEMAN, *The Pinguin Atlas of world history*, 1978, vertaald uit het Duits in het Engels.
- J. LOUDA & M. MACLAGAN, *Les dynasties d'Europe*, Bordas, 1984.
- C. PAMA, *heraldiek en genealogie*, Utrecht-Antwerpen, 1969.
- C. PAMA, *Rietstaps handboek der heraldiek*, 5de druk, Leiden, 1979.
- M. PASTOUREAU, *Traité d'héraldique*, Parijs, 1979.
- K. SIERKSMA, *Gemeentewapens van Nederland*, Prisma.
- T. VAN DER LAARS, *Wapens, vlaggen en zegels van Nederland*, Amsterdam, 1913.
- T. VEYRIN-FORRER, *Précis d'héraldique*, Parijs, 1951.
- E. WARLOP, *Heraldiek*, Brussel, 1985.
- , *Grano Larousse Illustré*, 1966-1975.
- , *Grote Winkler Prins*, 1960-1964.